

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

ЛАТИШЕВА Олександра Володимирівна

УДК 94:281.4(477.75) «05/09»

**ХРИСТІЯНСЬКА ЦЕРКВА ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ
У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ ХЕРСОНІ (VI – X СТ.)**

Спеціальність – 07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2009

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор

СОРОЧАН Сергій Борисович,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор

БОЛГОВ Микола Миколайович,

Белгородський державний університет,

м. Белгород, Російська Федерація,

завідувач кафедри всесвітньої історії

кандидат історичних наук, доцент

ЛИМАН Сергій Іванович,

Харківська державна академія культури,

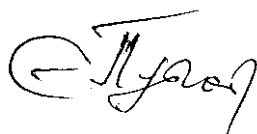
доцент кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства

Захист відбудеться «29» травня 2009 р. о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4, аудиторія V-58.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4.

Автореферат розісланий «23» квітня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Є. П. Пугач

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним з найважливіших завдань сучасної історичної науки є всебічне вивчення політичного, соціально-економічного і духовного життя ранньосередньовічної Візантії. У зв'язку з цим увагу дослідників привертають питання, що стосуються історії християнської Церкви і релігійного життя ромеїв. Процес християнізації населення Візантійської імперії, у тому числі і населення Таврики, зіграв багато в чому вирішальну роль у формуванні системи духовних цінностей візантійського суспільства.

Як найважливіший оплот візантійського впливу в Тавриці впродовж всього середньовіччя, Херсон випробував на собі всі етапи політики християнізації Північного Причорномор'я. Тому на його прикладі стає можливим вивчення процесів, які відбувалися в провінційних містах імперії і привели до формування зовнішності середньовічного міста з його релігійними традиціями.

Багато в чому актуальність цієї теми визначається ступенем наукової розробки, оскільки, не дивлячись на досить значну кількість різних історичних джерел і майже двохсотрічний період накопичення матеріалів, вона не отримала належного освітлення в науковій літературі.

Об'єктом дослідження є християнська Церква візантійського Херсона VI - X ст.

Предметом вивчення є релігійне життя міста, його християнські традиції та обряди.

Хронологічно дана робота охоплює період раннього середньовіччя з другої половини VI ст. до X ст. Нижня межа дослідження обумовлена початком активної політики християнізації, запровадженої імператором Юстиніаном I і його найближчими наступниками Юстином II, Тиверієм Костянтином і Маврикієм Тиверієм, що в Херсоні виявилось, перш за все, в масовому храмовому будівництві. До середини X ст. в результаті еволюції християнської Церкви як релігійно-політичного інституту Візантійської імперії остаточно оформилася система православного богослужіння і релігійних традицій, що зумовило верхню хронологічну межу дослідження.

Метою дослідження є аналіз основних рис ранньосередньовічної християнської Церкви в Херсоні і релігійного життя херсонітів в умовах становлення християнської Церкви як релігійної організації в ранньосередньовічний період. Для її досягнення слід вирішити ряд науково-дослідних завдань:

- ✓ охарактеризувати історіографічну ситуацію, що склалася у вивченні даної теми, і намітити проблеми, що вимагають подальшого дослідження;
- ✓ виділити і проаналізувати основні типи джерел, що містять відомості про різні аспекти церковної історії Херсона;
- ✓ визначити місце Херсонської єпархії в структурі християнської Церкви

- ✓ описати архітектурні пам'ятники християнського Херсонеса, визначивши особливості архітектури і інтер'єру, які дозволяють виявити характерні риси богослужіння у херсонських храмах;
- ✓ розглянути процес реконструкції основних типів херсонських культових споруд на прикладі базилики № 7, хрестоподібного храму № 19 і одноапсидного храму 1958 р.;
- ✓ виявити архітектурні традиції, що вплинули на формування зовнішнього вигляду херсонських ранньосередньовічних храмів;
- ✓ розглянути ранньовізантійське літургійне богослужіння в храмі і просто неба, враховуючи літургійні особливості храмів і дані письмових і археологічних джерел Херсона;
- ✓ дослідити культу святих мощів, вторинних реліквій і святих мучеників в Херсоні і співставити відомості письмових джерел з конкретними топографічними об'єктами;
- ✓ охарактеризувати основні риси меморіального і мартиріального культів, і виділити їх відмінності на прикладі херсонських матеріалів;
- ✓ показати особливості релігійних обрядів Херсона на прикладі таїнств хрещення, миропомазання, водосвяття, освячення елею і чину поховання;
- ✓ визначити склад і приблизну чисельність херсонського духівництва в раннє середньовіччя;
- ✓ встановити основні риси функціонування херсонських монастирів.

Наукову новизну одержаних результатів визначають вибір і розробка теми дисертації. Вона є першим комплексним дослідженням з історії християнської Церкви та релігійного життя у ранньосередньовічному Херсоні. На основі аналізу різних груп джерел і поглядів дослідників створено концепцію розвитку християнської церковної організації в Херсоні впродовж VI-X ст. Проаналізовано особливості процесу християнізації Херсона та пов'язані з цим певні риси діяльності Херсонської кафедри протягом VI – X ст. Запропоновано хронологію перебування на своєму посту херсонських архієреїв з середини IV до X ст. Визначено приблизну чисельність і склад херсонського духівництва в період раннього середньовіччя. На основі детального розгляду херсонської культової архітектури і традицій візантійського церковного будівництва запропоновано найвірогідніші варіанти реконструкції основних типів херсонських храмів. Охарактеризовані особливості реконструкції основних типів херсонських культових споруд на прикладі базилики № 7, хрестоподібного храму № 19 і одноапсидного храму 1958 р. Вперше на основі комплексного аналізу різних груп джерел розглядаються питання про службу в храмах Херсона і просто неба. Під час розгляду ранньосередньовічного херсонського богослужіння було вироблено періодизацію його розвитку. Комплексно розглянуто коло питань, пов'язаних з культом християнських реліквій в Херсоні. Простежено особливості релігійних обрядів Херсона на прикладі таїнств хрещення, миропомазання, водосвяття, освячення елею і поховання. Розглянуто

питання про міські і позаміські монастирі Херсона та їх функціонування. Створено концепцію розвитку християнської церковної організації в Херсоні впродовж VI-X ст.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, системності і об'єктивності. Вони дозволяють досліджувати релігійне життя ранньосередньовічного Херсона в розвитку і зробити об'єктивні висновки.

Для вирішення поставлених в роботі завдань застосовувалися як загальнонаукові методи пізнання, так і спеціальні, необхідні для адекватного вирішення проблеми. Метод критичного аналізу і порівняльний метод використовувалися при розгляді різних груп джерел. Порівняльно-історичний метод і структурно-функціональний аналіз фактів та явищ, відомості про яких отримані з різних джерел, дозволяють встановити їх взаємозв'язки і особливості функціонування християнської Церкви у зазначений період. Метод моделювання допоміг отримати уявлення про зовнішній вигляд і інтер'єр херсонських ранньосередньовічних храмів. За допомогою методу архітектурно-типологічного співставлення можна дослідити генезис херсонського богослужіння в ранньовізантійський період. При реконструкції ранньосередньовічного богослужіння використовувався метод ретроспекції.

Вказані методи дозволили розглянути питання, що вивчалися, в динаміці, встановити їх причинно-наслідкові зв'язки. Вони дали можливість комплексного аналізу багатогранного процесу християнізації населення Херсона та його релігійного життя в раннє середньовіччя.

Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі історії стародавнього світу і середніх століть Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна в рамках наукової теми «Історія і археологія Причорномор'я і Середземномор'я в античну і середньовічну епохи» № 79010965.

Науково-теоретичне і практичне значення роботи полягає в можливості використання її результатів для написання узагальнюючих наукових і популярних робіт з історії ранньосередньовічного Херсона, загальних і спеціальних курсів, підготовці тематичних експозицій відповідних музеїв і створення сайтів в мережі Internet, присвячених історії Візантії і її провінцій, а також історії православ'я і християнської Церкви.

Апробація результатів наукового дослідження. Основні положення і висновки дисертації обговорювалися на засіданнях вченої ради історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (січень 2007 р.), кафедри історії стародавнього світу і середніх віків, а також були представлені доповідями, повідомленнями, матеріалами і тезами на дев'яти міжнародних наукових семінарах і конференціях (2004 - 2008 рр.). Основні положення дисертації викладено у 18 наукових працях, у тому числі чотирьох статтях, опублікованих у фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена змістом проблеми, що вивчається, предметом і методами дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (793 назви), списку скорочень і п'яти додатків. Загальний обсяг роботи 280 сторінки, з них 202 сторінки основного тексту, 75 сторінки - список використаних джерел і літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, вказано на її зв'язок із науковими програмами, визначено хронологічні рамки, мету, завдання, предмет і методи дослідження, аргументовано наукову новизну та практичне значення роботи, вказано на особистий внесок здобувача в розробку наукової проблеми, повідомлено про апробацію дослідження та структуру тексту.

Перший розділ «Джерела дослідження та історіографія проблеми» присвячено огляду джерельної бази, наукової літератури, де відбито проблематику дисертації. Він складається з двох підрозділів, у яких проаналізовано літературу та джерела за темою дисертаційного дослідження.

У *підрозділі 1.1.* автором узагальнено та класифіковано наявні джерела, охарактеризовано їх інформаційні можливості. Дисертаційна робота ґрунтується переважно на даних письмових джерел із залученням матеріалів сфрагістики, епіграфіки, нумізматики, іконографії, узагальнених результатів археологічних розкопок візантійського Херсона. Письмові джерела неоднорідні як за інформативністю, так і за адекватністю і цінністю отриманої з них інформації.

Використані в роботі наративні джерела можна умовно розділити на дві групи: прямі, що мають безпосереднє відношення до історії херсонської Церкви VI - X ст., і непрямі, які відображають ранньосередньовічний період розвитку християнської Церкви в цілому.

З письмових джерел, що стосуються Херсона, слід виділити найбільш досліджену групу агіографічних пам'ятників, що оповідають про діяльність апостола Андрія, Св. Климента Римського, Св. єпископів Херсонських, Іоанна Готського, Римського понтифіка Мартіна I, а також про перебування у Херсоні Костянтина Філософа.

Особливості оповідання агіографічних творів дозволяють використовувати їх при інтерпретації багатьох херсонських пам'ятників релігійного характеру, локалізувати деякі згадані в джерелах храми, а також реконструювати події, що мали велике значення для духовного життя міста. Завдяки агіографічним джерелам можна встановити основні риси розвитку християнських традицій і обрядів у ранньосередньовічному Херсоні. Крім того, слід зазначити, що як важливе джерело інформації для даної теми виступають не тільки тексти агіографічних творів, але і історія їх створення.

Достатньо інформативна для досліджуваної теми група епістолярних джерел, представлена листами Папи Мартіна I і Анастасія Бібліотекаря.

Відомості про церковно-адміністративну структуру ранньосередньовічної південно-західної Таврії надають акти Вселенських і Помісних соборів і Корпус єпископальних нотичій Константинопольського патріархату (*Corpus notitiarum Episcopatum*), що відобразили церковно-адміністративний поділ Візантійської імперії в VI - X ст. Ця група документів дозволяє отримати уявлення про роль і місце херсонської кафедри в структурі християнської Церкви VI - X ст.

Серед непрямих письмових джерел слід зазначити твір Костянтина Багрянородного “*De caeremoniis aulae Byzantinae*”, що дає уявлення про традиції Константинопольського богослужіння, що склалося в столиці імперії до X ст., які можливо впливали на християнські обряди в середньовічному Херсоні.

Для реконструкції релігійного життя ранньосередньовічного Херсона необхідно також звертатися до джерел, пов'язаних з історією візантійського богослужіння. До даної категорії джерел відносяться свідоцтва про Літургії Іоанна Златоуста і Василя Великого, Тіпикони (церковні статuti) і візантійські Евхології. Вони дозволяють дослідити етапи формування візантійського богослужіння і встановити його регіональні особливості.

До епіграфічних пам'ятників ранньохристиянського періоду відносяться ктіторські написи на деталях храмового інтер'єру, надгробні епітафії, написи на євлогіях, монограми і написи на предметах, пов'язаних з відправленням християнського культу. Епіграфічні джерела дозволяють уточнювати відомості, що отримуються в результаті аналізу інших типів джерел і підтвердити деякі припущення, засновані на аналогіях.

Про роль християнства в херсонському суспільстві свідчать дані херсонських печаток та євлогій. Багато замовників молівдулів часто розміщували на них зображення святих - покровителів або звернення до них. Іконографічні джерела представлені розписами християнських склепів, зображеннями на церковних приладах, євлогіях і образах.

Велике значення для дослідження релігійного життя в Херсоні VI - X ст. мають археологічні матеріали. На відміну від нечисленних і досить добре вивчених письмових джерел, археологічні постійно поповнюються за рахунок регулярних розкопок, при цьому відомості, отримані шляхом їх аналізу, достовірніші. Про релігійне життя в місті говорить значна кількість знайдених предметів культового характеру, а також окремі церковні прилади. Знахідки ливарних форм для виготовлення бронзових прикрас, християнських амулетів-філактеріїв, ікон і хрестів свідчать про те, що в самому місті було налагоджено масове виробництво цих предметів, а, отже, існував достатній для вигідної реалізації продукції попит. Матеріали херсонських християнських поховань складають ще одну, досить значну групу джерел, завдяки якій стає можливим дослідження таїнства поховання та пов'язаних з ним обрядів.

В цілому аналіз джерельної бази з досліджуваної теми свідчить, що вона цілком достовірна і достатня для реалізації мети і завдань, поставлених в дисертації.

У підрозділі 1.2. «Історіографія проблеми» охарактеризовано основну наукову літературу, в якій порушувалися й частково розглянуті питання, пов'язані з вивченням історії Херсонської християнської Церкви у ранньосередньовічний період її існування.

Серед досліджень християнського Херсонеса, що відносяться до цього періоду, слід зазначити роботи А. Л. Берт'є-Делагарда. Вони характеризувалися критичним відношенням до джерел, глибоким їх аналізом і постановкою принципово нових завдань, зокрема пов'язаних з проблемами датування і інтерпретації пам'ятників церковної архітектури. Роботи А. Л. Берт'є-Делагарда були високо оцінені сучасниками, більшість положень його праць до теперішнього часу актуальні.

Результати розкопок К. К. Косцюшко-Валюжиніча склали основу узагальнюючої роботи Д. В. Айналова «Розвалини храмів», яка була опублікована в першому випуску «Пам'ятників християнського Херсонеса» у 1905 р. Ця робота була першою, яка цілком присвячена культовим спорудам, знайденим на той час в результаті археологічних розкопок і що написана на основі рукописних і опублікованих археологічних звітів, архівних матеріалів.

Особливо слід зазначити скрупульозні роботи С. П. Шестакова, Е. Е. Голубінського, П. Лавровського, Д. С. Спірідонова, В. Р. Ламанського, І. Я. Франка, які присвячені аналізу і інтерпретації подій ранньохристиянської історії Херсона.

На вивчення християнських старожитностей в радянський період наклала відбиток політико-ідеологічна ситуація. З одного боку, позитивним було те, що більше уваги тепер приділялося археологічному вивченню, але офіційний атеїстичний світогляд практично відкинув можливість вивчення релігійного життя ранньосередньовічного Херсона і богослужіння в християнських храмах.

Важливим внеском у вивчення християнської архітектури Херсона є праці А. Л. Якобсона. Найцікавішою при цьому для нашої теми є перша частина монографії про ранньосередньовічний Херсон. Робота містить розділ, присвячений церковній архітектурі. Відносно херсонської культової архітектури А. Л. Якобсон висловив ряд думок, які дотепер не втратили свого значення. Але питань релігійного життя, тим більше церковного богослужіння, автор через зрозумілі причини не торкався.

Сучасні дослідження ранньохристиянської архітектури Херсона, починаючи з 1980-х рр., присвячені низці проблем. Так, до датування відкритих культових споруд зверталися в своїх роботах А. І. Романчук, диякон М. Є. Гайдуков і ін., застосовуючи при цьому елементи літургійного аналізу пам'ятників. Одним з перших до аналізу хрещального обряду на прикладі херсонського баптистерія в комплексі базиліки № 15 звернувся С. Г. Рижов. Цікавий підхід до датуючого матеріалу київського архітектора Ю. Г. Лосицького, який в своїх статтях зробив спробу дослідити еволюцію культового будівництва в Криму. Його періодизація будується на архітектурно-будівельних

характеристиках, які, на думку дослідника, визначали особливості культової архітектури того або іншого періоду.

У деяких дослідженнях зроблені спроби реконструкції подій “Житій Свв. єпископів Херсонських” і локалізації згаданих в них храмів. Складне питання про час проникнення і затвердження християнства в Херсонесі Таврійському розглянув в своїх роботах В. Ф. Мещеряков. В результаті дослідження широкого круга джерел їм було доведено, що масова християнізація населення міста починається тільки в VI-VII ст. Потім це положення сприйняли і розвинули В. М. Зубар і П. Д. Діатроптов. Можна сказати, що це були одні з перших робіт, які серйозно поставили перед сучасними дослідниками питання про необхідність дослідження релігійного життя середньовічного Херсона, комплексно поєднуючи відомості письмових джерел, археологічні матеріали і сучасні методи дослідження.

Вивченню християнських поховань херсонського некрополя присвячені роботи М. І. Ростовцева, А. Л. Якобсона, В. Ф. Мещерякова, П. Д. Діатроптова, В. М. Зубаря, С. Б. Сорочана. Дослідженнями некрополя в різні роки займалися також К. К. Косцюшко-Валюжиніч, Р.Х. Лепер, Н. І. Репніков, І. А. Антонова, С. Г. Рижов, Є. Н. Суров, А. І. Романчук. Разом з тим питання, пов'язані з християнським поховальним обрядом, залишаються одними з найменш висвітлених в історіографії Херсона.

У другій половині 1990-х рр. з'являється пильніший інтерес до функціонального вивчення ранньосередньовічної культової архітектури. Херсонським храмам велику увагу приділяє в своїй кандидатській роботі “Топографія християнського Херсонеса IV – XIV ст.” А. Пелін. Застосовуючи “комплексний метод вивчення сакрального простору міста”, метод литургіко-топографічного аналізу і, враховуючи ряд чинників (суспільно-політичний, історичний, церковно-топографічний), автор відтворює литургіко-топографічні етапи будівництва християнських пам'ятників. Особливо слід зазначити і роботу І. А. Завадської, присвячену історії християнства в ранньовізантійському Херсоні. У її роботі як і раніше зберігається “архітектурно-археологічна” схема побудови дослідження: головним чином, увага приділяється вирішенню проблеми датування культових споруд ранньовізантійського Херсона, походженню їх архітектурних форм, а при викладі історії християнізації Херсонеса-Херсона центральне місце займають відомості, отримані при аналізі традиційних письмових і археологічних джерел, але при цьому практично не висвітлює повсякденне релігійне життя Херсонської Церкви і її прихожан. У ряді статей І. А. Завадська розвиває і доповнює положення своєї, безумовно, цінної дисертаційної роботи.

Датуванню і інтерпретації херсонських храмів присвячений також розділ узагальнюючої роботи А. І. Романчук, виданої в 2000 р. На підставі аналізу археологічного матеріалу дослідниця виділяє два етапи ранньосередньовічного культового будівництва: перший - кінець VI - початок VII ст. (Уваровська, Західна, базиліка 1935, храм № 47); другий - не раніше кінця VIII - початку IX

ст. (Західний замський храм). Видана в 2007 р. робота А. І. Романчук присвячена аналізу поглядів дослідників щодо особливостей розвитку візантійського Херсона. При розгляді питань, пов'язаних з Церквою і сакральним будівництвом в Херсоні IV - IX ст. автор не ставить завдання аналізу агіографії, але постійно до неї звертається. В цілому ця робота є виключно історіографічним нарисом, що підбив підсумок багатьом напрямкам досліджень візантійського Херсона.

З узагальнюючих робіт, де розглядаються деякі питання, пов'язані з літургійним життям херсонської Церкви, слід виділити монографії, написані С. Б. Сорочаном, В. М. Зубарем і Л. В. Марченком. У 2005 р. вийшла в світ монографія С. Б. Сорочана, присвячена ранньовізантійському періоду існування Херсона, в якій узагальнені матеріали останніх досліджень, як в області соціально-політичної і економічної історії Херсона, так і в області релігійної свідомості його громадян. Окремі статті дослідника присвячені датуванню і інтерпретації деяких храмових комплексів, особливо розглянутий поховальний обряд ранньовізантійського Херсона.

Останнім часом з'являються дослідження, присвячені розгляду окремих «літургійних пристроїв» херсонських храмів, - елементів інтер'єру, що виконують певні функції при відправленні християнських обрядів і таїнств, а також висвітлюючих деякі питання, пов'язані з традиціями херсонської Церкви. Ці питання висвітлені у роботах А. Б. Бернацькі, Н. Є. Гайдукова, Т. Ю. Яшаєвої.

Для даної роботи цікавий підхід до викладу матеріалу в дослідженні Л. Г. Хрушкової «Ранньохристиянські пам'ятники Східного Причорномор'я (IV - VIII ст.)». В розділі «Обряди і літургійні пристрої» автор на матеріалі Східного Причорномор'я, залучивши для порівняння дані херсонських досліджень, визначає літургійні функції різних частин храму і з'ясовує архітектурні і культурні зв'язки регіону з іншими провінціями Візантії. Застосування Л. Г. Хрушковою функціонального аналізу при дослідженні ранньовізантійської культової архітектури можна прослідкувати і в статтях дослідниці про церкви Абхазії і Криму. Це єдиний приклад дослідження такого роду.

У 2004 р. в Познані виданий каталог ранньосередньовічних храмів Херсона. Автори узагальнили відомості про сакральні споруди і опублікували їх тривимірні архітектурні реконструкції, що мають, проте, ряд неточностей і помилок, яких вдалося б уникнути, якби використовувалися результати архітектурного і літургійного аналізу. В цілому цю роботу можна назвати оновленим варіантом монографії Д. В. Айналова, яка проте, вносить мало нового.

Не дивлячись на достатньо значну історіографію християнського Херсона, питання, пов'язані з особливостями богослужіння і релігійного життя християнської спільноти ранньовізантійського періоду, дотепер практично не досліджені. У кращому випадку, є роботи, присвячені окремим аспектам даної проблеми, яку розглядаються на підставі аналізу деяких груп джерел, переважно агіографічних і археологічних. Це лише торкання теми реконструкції

християнського богослужіння та релігійного життя ранньосередньовічного Херсона, але не її спеціальне дослідження.

Під час історичної реконструкції релігійного життя ранньовізантійського Херсона доводиться звертатися до класичних робіт з історичної літургики і історії Церкви таких дослідників як А. Алмазов, Н. Покровський, І. Соколов, Р. Зом, О. П. Лебедев, М. Е. Поснов, І. Мейєндоф, М. Арранц, К. Керн, О. Шмеман, Г. Шульц.

За кордоном вивчення християнської археології практично не переривалося на декілька десятиліть, тому теми, пов'язані з ранньосередньовічним богослужінням і його відображенням в даних археології і архітектури, традиційні. Робіт, що досліджують херсонські пам'ятники в зарубіжній історіографії немає, але спеціальної літератури, присвяченої питанням літургійного вивчення ранньосередньовічних християнських комплексів, досить багато. У цьому плані досить добре вивчені константинопольські пам'ятники (Т. Метьюз, Дж. Барділл, Р. Остерхаут і ін.), християнські комплекси Греції (П. Лемерль, Д. Паллас, Дж.-П. Содіні), Сирії (Ж. Лассюс), Палестини (Дж. Кроуфут, П. Донсель-Вут), Каппадокії (Н. Тетерятникова), Сицилії (Р. Агнелло), Північної Африки. Серед узагальнюючих досліджень слід виділити роботи Р. Краутхаймера і Р. Остерхута про ранньохристиянську і візантійську архітектуру. При дослідженні ранньовізантійських християнських пам'ятників в зарубіжній історіографії обов'язковим елементом є аналіз літургійних функцій будівель і елементів інтер'єру. У зв'язку з відмінностями в богослужінні П. Донсель-Вут вводить термін “літургійна провінція”, межі якої не завжди збігаються з церковними або адміністративними.

Інші роботи присвячені вивченню окремих, користуючись терміном Л. Г. Хрушкової, “літургійних пристроїв” – амвонів, престолів, вівтарних оград, баптистеріїв (А. Грабар, Н. Дюваль, Е. Дюгви, А. Б. Бернацкі, Дж.-М. Спесер). У ряді робіт на матеріалах візантійських провінцій розглядаються деякі обряди, культу і традиції християнської Церкви (Р. Ф. Тафт, П. Марваль, К. Фосс). Особливу увагу слід звернути на класичні дослідження А. Грабара (про мартиріальний культ) і А. Хачатряна (про хрещальний культ).

Таким чином, дослідження питань, пов'язаних з функціонуванням християнської Церкви в Херсоні і релігійним життям херсонських християн в VI - X ст. у достатній мірі забезпечено історичними джерелами як наративними, так і речовими. Проте, необхідно критично підходити до використання відомостей, що надаються ними, зважаючи на специфіку того або іншого вигляду і типу джерела.

В той же час історіографія питання, що вивчається, досить нечисленна. Розробці питань, пов'язаних з історією християнської Церкви ранньовізантійського Херсона, її богослужіння і традицій, не присвячено жодної спеціальної наукової роботи. Існують лише дослідження окремих аспектів даної проблеми.

У другому розділі «Херсонська кафедра у VI – X ст.» розглядається структура Християнської Церкви і визначається місце, яке займала Херсонська кафедра. Значну увагу приділяється питанням, пов'язаним із чисельністю та соціальним складом херсонського духовництва.

Впродовж VI - X ст. на території Кримського півострова відбувався процес формування церковно-адміністративної структури. Практично єдиним джерелом, що дозволяє прослідкувати його етапи, можуть бути списки церковно-адміністративних центрів, розташованих, згідно з ієрархією, що також входять в *Corpus notitiarum Episcopatum*. Згідно з даними джерел, Херсонська кафедра входила до складу Зіхської автокефальної єпархії з середини VI до другої половини IX ст. - початку X ст. На початку X ст. Херсонська автокефальна архієпископія була підпорядкована Константинопольському патріархату разом з Боспором, Готфією, Сугдеею та Фулами. Проте слід врахувати, що всі notiції цього періоду, як офіційні, так і неофіційні, багато в чому відображають первинний архетип кінця VII ст. Зрозуміло, що положення Херсонської єпархії не залишалося незмінним. В результаті ускладнення територіального поділу, межі адміністративних округів імперії і кафедр Християнської Церкви могли відрізнитися. У notiціях Херсон завжди згадується першим серед Зіхських кафедр, отже, протягом VI – X ст. Константинополь визнавав його провідну роль в єпархії.

Дані Таксису або Корпусу єпископальних notiцій (*Corpus notitiarum Episcopatum*), що містять списки єпископів, присутніх на Вселенських і Помісних соборах, і списки церковно-адміністративних центрів, дозволяють встановити імена тих єпископів Херсона, які брали участь в церковних зборах: єпископ Еферій (381 р.), єпископ Лонгін (438, 451 і 459 рр.), єпископ Стефан (535 р.), Георгій (692 р.), єпископ Сісіній (787 р.).

Християнізація населення Північного Причорномор'я нерідко проводилася насильницькими методами. Переслідуються прихильники різноманітних єретичних течій, язичники, представники іудаїзму і ін. Законодавчо забороняється проведення язичницьких обрядів і всіх форм відправлення язичницького культу. При цьому язичники позбавлялися права обіймати які-небудь державні посади, представники неортодоксального християнства підлягали насильницькому хрещенню, прихильники маніхейства засуджувалися до страти. Результати такої наполегливої політики з'явилися лише у кінці IX - X ст. Проте влада Церкви поширювалася на Херсон і його найближчу округу, що не дозволяло достатньо ефективно контролювати віддалені общини. У самому ж Херсоні християнська Церква міцно увійшла до життя міста, втіливши ідею згоди світських і духовних властей, що підтримують одна одну.

Християнство стало надзвичайно популярним в середовищі візантійської знаті, яка, у свою чергу, робила багаті пожертвування. Епіграфічні пам'ятники Херсона свідчать про існування

ктиторів, серед яких були представники місцевої міської влади, , що жертвують на будівництво храмів значні кошти.

Духівництво складало значну частину міського населення ранньовізантійського міста. Населення Херсона в ранньосередньовічний період могло налічувати до 6 тис. чоловік. При єпископові знаходилося декілька рукопокладених ним пресвітерів (священиків). До IX ст. в місті існувало не менше 40 храмів, каплиць, меморієв і мартирієв, що мають певний штат служителів, в який входили не тільки представники вищого духівництва, але і священики, диякони і дияконіси, читці-анагности, каноніки, аколупи, могильники і так далі. Крім того, клірики знаходилися при богадільнях і монастирях. Щоб уникнути зубожіння духівництва, його кількість суворо регламентувалася владою. У ранньосередньовічному Херсоні загальне число кліру, можливо, складало близько 10 % населення . Тим паче, що кількість середньовічних храмів і церков могло бути значно більшою, ніж виявлено на сьогодні. При цьому близько 13 % кліра склали пресвітери, 41% - диякони, дияконіси, іподиякони, близько 25 % - читці, 4% - кантори і приблизно 17 % - решта служителів (сторожі, аколупи, могильники та інші).

В цілому можна сказати, що до VI ст. християнська Церква займала досить міцні позиції в Херсоні, де існувала єпископська кафедра на чолі з єпископом. Протягом VI ст. відбувався процес формування церковно-адміністративної структури південно-західної Таврики. Херсонська кафедра до кінця IX ст. входила до складу Зіхської єпархії, що включала, окрім кримських територій, райони північно-західного узбережжя Кавказу. На початок X ст. приходи сусідніх Сугдейської і Готської єпархій були передані під управління Херсонського єпископа. Проте підтримка імперської влади, характерна для політики “співіснування”, не завжди була настільки ефективною, як в середині VI – VII ст. Херсонський єпископат не мав можливостей для проведення активної місіонерської діяльності, тому християнізація населення Південно-західної Таврики була скоріше номінальною.

Третій розділ «Традиції сакральної архітектури ранньовізантійського Херсона» присвячений особливостям культового будівництва ранньовізантійського Херсона та аналізу питань, що виникають в процесі реконструкції основних типів сакральних будівель. У християнській архітектурі Херсона, що склалася під впливом константинопольської, сірійської і палестинської традицій, знайшли відображення процеси, що проходили в духовному житті міста, і зміни візантійського богослужіння протягом другої половини VI - першої половини X ст. При дослідженні культової архітектури візантійського Херсона доцільним здається використання історико-літургійного (функціонального) підходу. Основне завдання при цьому полягає в тому, щоб розглядати храми і церкви, як будівлі, що створені відповідно до потреб місцевої християнської общини. Тип споруди, його зовнішній вигляд і особливості архітектури визначалися літургійними потребами.

Ранньосередньовічні храми Херсона нерідко являли собою обнесений огорожею комплекс, куди входили: великий базилікальний храм, часто з прибудованими з північного і/або південного боку галереями (№ 13, 15, 22, 23, 26) або хрестоподібний (Південний і Західний позаміські, храм № 19 «з ковчегом»), хрещальня (єдина будівля баптистерія в Херсонесі – № 24), меморій або мартирій, усипальня і декілька господарських і житлових приміщень. Вони були не тільки ідеологічними, але і культурними, суспільними центрами життя середньовічного Херсона.

Вивчення змін культової храмової архітектури Херсона в другій половині VI - X ст. дозволяє виділити в її розвитку деякі закономірності. На початку цього періоду, що ознаменувався проведенням візантійськими імператорами політики масової християнізації, в Херсоні спостерігається різкий підйом храмового будівництва. Нові храми у вигляді базилік відрізнялися масштабністю і місткістю, що було викликано зростанням числа прихожан. Їх спорудження найчастіше відносять до другої половини VI - VII ст. З розвитком архітектури культових будов в Херсоні, разом з тими, що продовжували використовуватися базиліками, з'являються хрестоподібні і купольні споруди, які є прогресивнішими формами.

За архітектурно-археологічними даними херсонські базиліки, однефні храми, чотирьохапсидний храм, хрестоподібні храми і хрестово-купольний храм № 29 належать одному хронологічному періоду, який почався в середині VI ст. і продовжувалося впродовж всього VII ст. За довгий час свого існування вони неодноразово ремонтувалися, підновлялися і добудовувалися, що свідчить про розвиток і ускладнення християнського богослужіння в Херсоні.

При зведенні храмів основоположними були форми і пропорції, властиві константинопольській школі. Риси, притаманні столичній архітектурі, в Херсоні виявилися в будівельній техніці, оформленні інтер'єру та літургійному устаткуванні. В той же час деякі елементи (ніші, триконхальні апсиди, розташування купелей невеликих розмірів в апсиді, однефні храми) запозичувалися з сірійської традиції, що, мабуть, було викликано потребами богослужіння. В результаті можна виділити декілька основних типів місцевих храмів.

Домінуючими в херсонській архітектурі VI - X ст. був елліністичний тип трінефної базиліки, до якого відносяться 11 з відкритих до даного моменту херсонських храмів (№ 7, № 13, № 14, № 15, № 17, № 22, № 23, № 28, № 36, 1932 р., 1935 р.). Ця група храмів функціонально призначалася для відправлення Євхаристії. Однефні одноапсидні храми, як правило, невеликих розмірів, зводилися на священних місцях або над могилами мучеників переважно як мартирії. У VI - IX ст. найбільші трінефні херсонські базиліки були центрами комплексів, що включали, окрім головного храму-кафолікону, церкву-усипальню, хрещальню та інші споруди. Значне місце в топографії міста займали будівлі, для яких обиралася центрична форма – тетраконх № 47, баптистерій № 24, та хрестовокупольний храм № 29. Вони використовувалися переважно для відправлення мартиріального, меморіального, або хрещального культу.

Центричними будівлями також є хрестоподібні храми, які в плані нагадують рівнокінцевий грецький хрест. До них відносяться шість сакральних споруд Херсона: храм № 27 на агорі, храм № 19 «з ковчегом» на території античного театру, Південний і Західний позаміські храми та дві прибудови - до Східної і Західної базилік. Конфігурація східної гілки відповідала функціям: у храмах з віттарем, призначених для служби, вона мала напівкруглу форму, тоді як в храмах-меморіях – прямокутну.

В розділі представлені реконструкції трьохнефної базиліки (№ 7), хрестоподібного храму (№ 19) і одноапсидного храму (1958 р.), що враховують літургійні особливості візантійської сакральної архітектури.

У четвертому розділі «Богослужіння і таїнства Херсонської Церкви у період раннього середньовіччя» розглядаються богослужіння і таїнства Херсонської Церкви у VI – X ст. Візантійському богослужінню цього періоду не характерне чітке визначення числа таїнств. Само поняття “таїнство” використовувалося переважно в узагальнюючому сенсі, не виділяючи із загальної містерії порятунку її окремих елементів. Вже у IX ст. оформилося уявлення про виняткову роль таїнств, до яких Феодор Студіт відносив Євхаристію, хрещення, миропомазання, посвячення у сан, постриг в ченці і поховання. Остаточно доктрина «семи sacramentів» склалася тільки в середині XIII ст. під впливом західної традиції.

У підрозділі 4.1. розглядаються щоденне та святкове богослужіння. Суспільні церковні служби у Візантії ділилися на повсякденні служби і “випадкові”, або треби. Центральне місце в ранньосередньовічному християнському богослужінні зайняла Літургія (грец. “загальна справа”), кульмінацією якої було таїнство Євхаристії (грец. *εὐχαριστία* – подяка).

З другої половини VI ст. до VIII ст. херсонська Літургія складалася з двох частин: 1) загальна Літургія, що містила проповідь і “приготування до таємниці”, яке пізніше виділилося в самостійну частину, що здійснювалося на самому початку Літургії і 2) само “піднесення таємниці” (*анафорá*). Власне, чин Божественної Літургії складався з трьох частин - проскомідії (підготовчої), Літургії оглашених (на якій їм дозволялося бути присутніми) і Літургії вірних (були присутні тільки посвячені). Як самостійна частина Літургії проскомідія оформилася у VIII ст., що знайшло відображення на архітектурі херсонських храмів. Богослужіння протягом періоду з кінця VI до початку X ст. поступово перетворювалося з громадського дійства в “містерію”, видовище, де участь віруючих значно скоротилася.

Підрозділ 4.2 присвячений такій особливості візантійського богослужіння як Літургія просто неба та пов’язаним з нею пам’яткам. У візантійському богослужінні велику роль відігравали процесії, завдяки яким храми і церкви складали єдиний літургійний простір ранньовізантійського міста. Тому невід’ємну частину богослужіння в Херсоні складала служба просто неба.

У *підрозділі 4.3.* аналізується таїнство хрещення у ранньосередньовічному Херсоні, і пов'язані з ним пам'ятки, що можна інтерпретувати як баптистерії. На цей час слід визначити дев'ять баптистеріїв (баптистерії № 24, баптистерії біля базилики № 28, біля Східної та Західної базилик, в комплексі базилики № 15, в базиліці 1935 р., у прибудовах до хрестоподібних храмів Південному позаміському і № 19, а також в храмі № 27 на агорі). Всі вони входять в комплекси храмів другої половини VI - першої половини VII ст. Але з кінця VIII – початку IX ст. замість стаціонарних все частіше почали використовуватися переносні купелі. Найпізнішим – десятим можна вважати баптистерій при базиліці X ст. в цитаделі Херсона.

Таким чином, відносна чисельність баптистеріїв і купелей в Херсоні передбачає часте проведення таїнства хрещення. Тут було реалізовано право священника здійснювати хрещення, отримане ним з IV ст. В той же час, з VI ст. переважає хрещення немовлят, хоча існували прецеденти хрещення дорослих, що поступово здійснювалося все рідше і рідше. У деяких храмах під час обряду занурення замінилося окроплюванням, що видно по невеликим розмірам купелей.

Можливо, що масове будівництво в кінці VI-VII ст. приміщень для хрещення і купелей було орієнтовано, перш за все, на хрещення немовлят, але при цьому не виключало, і навіть передбачало, як в баптистерії при Уваровській базиліці № 23, хрещення дорослих неофітів.

У *підрозділі 4.4.* розглянуті херсонські традиції водосвяття та елеосвячення. Освячена вода і освячений елей відігравали значну роль в обрядах християнської Церкви. Вони використовувалися як у відправленні культу, так і мирянами в особистих цілях. Шанування цілющих джерел - агіасм фріаров, характерне для багатьох язичницьких релігій, було органічно сприйнято християнством, де вода почала грати виняткову роль в обрядах хрещення і очищення, їй приписувалися цілющі властивості.

У *підрозділі 4.5.* досліджуються питання, пов'язані з похованням. У Херсоні в ранне середньовіччя для поховання в основному використовувалися пізньоантичні склепи з нішамі-лежанками, де здійснювалися багаторазові інгумації. Поховання біля храмів або у них може розглядатися як своєрідні «криті кладовища», але їхня кількість була невеликою: продовжував функціонувати позаміський некрополь. У херсонському поховальному обряді слід зазначити своєрідний синкретизм, коли в християнських обрядах простежується певний зв'язок із язичницькими традиціями. В той же час впродовж VI – X ст. поховальний обряд поступово трансформувався і у X ст. остаточно сформувався комплекс обрядів, пов'язаних з християнським похованням.

П'ятий розділ «Обряди та культу Херсонської Церкви». Важливою складовою християнської ідеології був культ священних реліквій і пов'язані з ними обряди. Враховуючи “небагатослівність” історичних джерел, ці питання практично не торкалися дослідниками. На сьогоднішній момент, результати комплексного аналізу джерел дозволяють визначити основні

риси шанування священних реліквій (насамперед - мощів святих і мучеників), що виявлялися в традиціях благочестивого розчленовування і перенесення мощів. Процесії з мощами у формі стаціональних ходів знайшли відображення в топографії візантійського Херсона.

У *підрозділі 5.1.* розглянуто основні риси культу мощів святих мучеників і вторинних реліквій у ранньосередньовічному Херсоні. Шанування реліквій було невід'ємною частиною середньовічного культу святих. Вже в епоху пізньої античності сформувалося уявлення про дійсну присутність святого в його тілесних останках або в предметах, пов'язаних з ним за життя. Реліквії, які були безпосередньо пов'язані з мученицькою загибеллю святого, користувалися особливим шануванням. З часом кожна єпархія прагнула володіти чудодійними мощами, багато хто з них ставав потім об'єктами поклоніння паломників. Шанування святого було пов'язане з місцем його поховання, а перенесення мощів в храм або зведення над ними меморія (теофанічного мартирія) стало одним з перших ритуалів формального церковного шанування. Фактична організація культу проходила з санкції єпископа і при його участі у вигляді отримання мощів і їх перенесення (*inventio, elevatio, translatio*). Могили мучеників, що все більш виділяються серед інших похоронних споруд на міських околицях, стають центром місцевого релігійного життя. Окрім культів святих херсонського походження, в Херсоні слід відмітити поширення культів святих-покровителів: Св. Фоки Навта, Св. Лупа-воїна, Св. Анастасії Узорешительниці, Св. Прокопа та інших. Шанування реліквій було важливим інститутом церковного, релігійного і соціального життя середньовічного візантійського міста. Воно поділялося всіма шарами суспільства, відображало відчуття і вірування як вчених кліриків, так і простих віруючих.

У *підрозділі 5.2.* розглянуто традицію перенесення мощів та інших святих реліквій. Культ святих мощів і вторинних реліквій можна назвати стрижнем, на якому шикувалася політика, яка впроваджувала християнство у південно-західній Тавриці. Мощі Св. Климента Римського, Св. Василя і інших херсонських святих грали важливу роль в духовному житті ранньосередньовічного Херсона. Як реліквії, вони були "дійовими особами" міських стаціональних ходів, до них спрямовувалися численні паломники сподіваючись на диво зцілення. Перенесення мощів християнських святих значно вплинуло на духовне, літургійне, культурне і економічне життя Херсона. З мощами пов'язувалися багато організаційних сторін життя місцевої Церкви, була остаточно сформована архітектурний вигляд Херсона з його мартиріями і меморіями. Завдяки традиції перенесення реліквій, храми і церкви склали єдиний літургійний простір ранньовізантійського міста, що розглянутий у *підрозділі 5.3. «Стаціональні ходи і топографія міста»*

Підрозділ 5.4. присвячений особливостям меморіального і мартиріального культів в Херсоні. Характерною рисою ранньохристиянського релігійного життя було широко поширене шанування святих і мучеників, деякі прояви якого можна позначити як меморіальний і

мартиріальний культ. У сучасній церковній археології при вивченні візантійської архітектури досить широко використовуються поняття “мартирій” і “меморій”. Сучасний стан Херсонського городища і результати майже 200-річних розкопок дозволяють уточнити характер ранньосередньовічної сакральної архітектури. У підрозділі систематизовані пам'ятники, які можна віднести до мартиріїв чи меморіїв, розглянуто відмінності їх функцій і виділені ознаки, згідно з якими ці пам'ятники можуть бути віднесені до того або іншого типу культових споруд.

Особливості організації паломництва розглянуті в *підрозділі 5.5*. Паломницький рух значно вплинув на духовне, культурне та економічне життя Херсона, з ним пов'язані культу місцевих святих і деякі особливості функціонування місцевої Церкви.

У *підрозділі 5.6*. розглядаються питання, пов'язані із виникненням і функціонуванням монастирів в Херсоні та його окрузі. Запропоновано критерії, за якими можна визначити архітектурні комплекси, які слід вважати монастирями.

У **висновках** узагальнюються результати пошукової і теоретико-аналітичної роботи, проведеної автором у рамках дисертаційного дослідження. Досліджуваний період є дуже важливим в історії розвитку Херсонської єпархії. З другої половини VI - початку VII ст. у Херсоні за підтримки імперських властей проводилася активна політика християнізації, що супроводжувалася масовим церковним будівництвом, канонізацією херсонських мучеників, виникненням християнських похоронних комплексів, появою християнських релігійних традицій, пов'язаних з культом святих мощів та реліквій. Провідна роль Херсона в цьому процесі знайшла своє відображення в єпархіальних списках Константинопольського патріархату, де Херсон незмінно займав провідне місце серед інших кафедр Північного і Східного Причорномор'я. Тому це місто слід назвати провідним церковно-адміністративним центром Таврики, що здійснював місіонерську діяльність за підтримки візантійських властей. Наявність в Херсоні безлічі різночасних культових споруд, що відрізняються великою різноманітністю архітектурних форм і при цьому візантійських за своєю природою, служить яскравим свідченням тісної політичної, ідеологічної і культурної залежності міста від Візантійської імперії. Покликані прославляти і запроваджувати в широкі маси ідеї державної релігії, християнські храми дійсно утілювали в собі “все технічно і художньо передове для даного історичного періоду”. Вони були не тільки ідеологічними, але і культурними, суспільними центрами життя ранньосередньовічного Херсона.

Застосування сучасних технологій відкриває нові можливості для реконструкції літургійного життя ранньосередньовічного міста. Завдяки новим методикам з повною впевненістю можна говорити про повноцінність і самодостатність літургійного життя в рамках міського простору, що досягалося завдяки наявності єпископської кафедри, храмової інфраструктури, згодою церковної і світської влади. Прямим доказом цього стало активне будівництво культових споруд в другій половині VI - VII ст., участь Церкви у відродженні шанування місцевих святих,

святих мучеників і так далі. Завдяки моделюванню в дослідженні з'являється принцип наочності, що дозволяє відтворювати храми і церкви, які складали єдиний літургійний простір міста.

У сакральній архітектурі Херсона панувала константинопольська школа, проте окремі архітектурні елементи перебували під впливом сірійської і малоазійської традицій. Також можна сказати і про сірійський вплив на херсонську літургійну практику. Відповідно до функціонального призначення обирався тип сакральної споруди. Для відправлення євхаристичного культу зводилися храми-кафолікони у вигляді базилік, а для меморієв і мартирієв і баптистеріїв обирався центричний тип будівлі. Проте протягом подальшого часу зникло чітке функціональне поділення, що виявилось в будівництві додаткових приміщень, в основному в східній частині храмів. Це дозволило проводити в одній будівлі весь комплекс християнських обрядів і ритуалів. Велику роль в релігійному житті херсонської християнської общини відігравала Літургія просто неба і пов'язані з нею стаціональні процесії з мощами. Ці форми шанування реліквій були характерні виключно для ранньосередньовічного візантійського богослужіння.

Друга половина VI - VII ст. були часом часто нав'язуваної Константинополем політики залучення в храми широких мас населення. У обрядовості херсонської Церкви спостерігається дотримання норм богослужіння, характерних для константинопольського богослужіння цього періоду. Християнська Церква почала контролювати найважливіші події в житті херсоніта: народження і смерть. Проголошувана Церквою рівність християн перед Господом проявилася у поховальному обряді: пізньоантичні склепи почали широко використовуватися як місця для масових інгумацій. В цей час набули широкого поширення стаціональні процесії, які мали статус загальноміських свят. Херсон був транзитним пунктом для паломників, що прямували до центрів Малої Азії та Єрусалиму з Північного Причорномор'я.

Розвиток паломництва суттєво вплинув на духовне, культурне і економічне життя. Значного поширення набули вторинні реліквії-оберіги у вигляді євлогій, ампул зі святою водою, освячених хрестиків, та ін. За сприянням високопоставлених ієрархів християнської Церкви в Херсоні вже з VI ст. складається своя легендарна історія, що включила перекази про місцевих мучеників і святих: Свв. Климента Римського, Василя, Еферія, Євгенія, Елпідія, Агафодора, Капітона, Мартіна. В той же час поширюються культу святих, що проникли сюди з інших регіонів імперії. У релігійне життя міцно входить паломництво, а саме місто перетворилося на паломницький центр, що було дуже важливо для статусу міста і оформлення його сакрального поля в уявленні ромеїв.

Період VIII - першої половини IX ст. став в деякому розумінні переломним. Саме у цей період, визначуваний деякими дослідниками як "творчий", сформувалися основні елементи християнських таїнств, упорядкувалося і уніфікувалося богослужіння (наприклад, в Літургії як самостійна частина виділилася проскомідія). Разом з тим почався процес відсторонення віруючих

від активної участі в службі, що особливо проявилось у таїнстві Євхаристії, в богослужінні більше не використовувалися приношення віруючих. Зміни в літургії відбилися і на зовнішньому вигляді християнських храмів Херсона, ускладнилися їх вівтарні частини, хрещення немовлят привело до поступового відмирання інституту оголошення, зменшилися розміри стаціонарних купелей, почали використовуватися переносні купелі. Баптистерії в основному були не процесійними, а склалися з одного приміщення.

У богослужінні другої половини IX - початку X ст. відбуваються необоротні процеси, пов'язані з формалізацією релігійної свідомості городян. До цього часу сформувалися основні сакральні ділянки міста, де знаходилися храмові комплекси. В рамках такого комплексу могли здійснюватися практично всі обряди від хрещення новонародженого до відспівування і поховання померлого. Християнська Церква остаточно набула форми одного з громадських інститутів Візантійської імперії і міцно увійшла до всіх сфер життя херсонського суспільства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Гринченко А. В. О строительстве храма св.Владимира в Херсонесе и месте крещения киевского князя / А. В. Гринченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. - Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. - Вип. 8. - С. 141 - 146.
2. Латышева А. В. О перенесении мощей как элементе литургической жизни византийского Херсона / А. В. Латышева // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. - 2006. - № 728: Історія. - Вип. 38. - С. 105 - 114.
3. Латышева О. В. Мартирії візантійського Херсона (VI - X ст.) / О. В. Латышева // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди - Харків: Майдан, 2008. - Вип. 29-30. - С. 117 - 119.
4. Латышева А. В. Мемориальный и мартириальный культ в византийском Херсоне / А. В. Латышева // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. - 2008. - № 816: Історія. - Вип. 40. - С. 30 - 37.

Статті у наукових збірниках:

5. Латышева А. В. Феномен паломничества на примере византийских памятников Херсона / А. В. Латышева // Европа: Международный альманах. Вып. V / Ред. колл.: С. В. Кондратьев (отв.ред.) и др. - Тюмень: Мандр и Ка, 2005. - С. 15 - 25.
6. Латышева А. В. К вопросу о положении херсонской епархии в Византийской империи / А. В. Латышева // Ирисиона. Античный мир и его наследие. - Белгород, 2006. - С. 74 - 83.

7. Латышева А. В. К типологии культовых зданий византийского Херсона (VI - X вв.) / А. В. Латышева // Сіверщина в контексті історії України. - Суми, 2007. - С. 40-44.

Матеріали конференцій та тези доповідей:

8. Гринченко А. В. Херсонесские стациональные шествия как особенность византийского богослужения / А. В. Гринченко // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы V Международной научной конференции (Харьков, 4-6 ноября 2004 г.). - Харьков: НМЦ "МД", 2004. - С.75 - 76.
9. Латышева А. В. Культ воды в сакральной жизни византийского Херсона (VI-IX вв.) / А. В. Латышева // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации и катастроф. VI Боспорские чтения. - Керчь, 2005. - С. 167-171.
10. Латышева А. В. О стациональных шествиях в византийском Херсоне / А. В. Латышева // Наука і освіта 2005. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції. - Т. 19. Загальна історія. - Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. - С. 26 - 29.
11. Латышева А. В. Освящение воды в византийском Херсоне (VI-IX вв.) / А. В. Латышева // Проблеми дослідження пам'яток Східної України. - Луганськ, 2005. - С. 144-146.
12. Латышева А. В. Паломничество в топографии византийского Херсона / А. В. Латышева // Культ святых мест в древних и современных религиях. VII Международная Крымская конференция по религиоведению 16-20 мая 2005 г. Тезисы докладов и сообщений. - Севастополь, 2005. - С. 29 - 30.
13. Латышева А. В. К реконструкции обряда крещения в раннесредневековом Херсоне / А. В. Латышева // Проблемы теологии: Вып. 3: Материалы третьей международной богословской научно-практической конференции. - Екатеринбург: Рос. гос. проф.-пед. ун-т, 2006. - Ч. 1. - С.159 - 172.
14. Латышева А. В. О назначении монетных закладов в византийских храмах Херсона / А. В. Латышева // Религиозное мировоззрение в древнем и современном обществах: праздники и будни. Тезисы докладов и сообщений VIII Международной Крымской конференции по религиоведению (Севастополь 15-20.05.2006). - Севастополь, 2006. - С. 35.
15. Латышева А. В. Традиция перенесения мощей в культе святых византийского Херсона / А. В. Латышева // Иосафовские чтения. Материалы III Международной научно-практической конференции. - Белгород, 2006. - С. 206 - 212.
16. Латышева А.В. К вопросу об архитектурно-литургической реконструкции базилики №7 в Херсонесе / А. В. Латышева // Небесные патроны и земные служители культа. Тезисы

докладов и сообщений IX Международной Крымской конференции по религиоведению (Севастополь 16-19.05.2007). - Севастополь, 2007. - С. 34.

17. Латышева А. В. Об истории изучения Церкви византийского Херсона в XIX в. / А. В. Латышева // Мир Византии: материалы международного научного семинара. - Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. - С. 176 - 182.
18. Латышева А. В. Особенности архитектурно-литургической реконструкции базилик византийского Херсона / А. В. Латышева // Кондаковские чтения II. Проблемы культурно-исторических эпох. - Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. - С. 259 - 265.

АНОТАЦІЇ

Латышева О. В. Християнська Церква та релігійне життя у візантійському Херсоні (VI – X ст.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2009.

У дисертації вперше із залученням широкого кола джерел здійснено комплексне дослідження християнської Церкви та релігійного життя у візантійському Херсоні VI – X ст. Зроблено історіографічний огляд основних проблем вивчення цього періоду історії Херсона. Встановлено структуру християнської Церкви і місце, яке займала Херсонська кафедра на протязі VI – X ст. Визначається соціальний склад і чисельність херсонського духовництва в ранне середньовіччя. Значна увага приділяється опису і класифікації культових архітектурних пам'яток і розгляду особливостей реконструкції основних типів сакральної архітектури. Враховуючи літургійні особливості храмів і дані письмових і археологічних джерел Херсона, розглядається ранньовізантійське богослужіння в храмі і просто неба. У роботі окремо досліджено культу святих мощів, вторинних реліквій і святих мучеників в Херсоні, а також на прикладі херсонських матеріалів виділено відмінності меморіального та мартиріального культів.

Значну увагу приділено особливостям і специфіці релігійних обрядів Херсона на прикладі таїнств хрещення, миропомазання, постригу, водосвяття, елеосвячення і чину поховання.

Ключові слова: Візантія, Церква, Херсон, Літургія, таїнство, культ, сакральна архітектура.

Латышева А. В. Христианская Церковь и религиозная жизнь в византийском Херсоне (VI – X вв.) – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина. – Харьков, 2009.

В работе впервые было проведено комплексное исследование истории христианской Церкви и религиозной жизни в византийском Херсоне VI – X вв. Проанализирована историографическая традиция и выяснена историографическая ситуация в изучении христианской Церкви раннесредневекового Херсона. В диссертации на основе изучения широкого комплекса источников и научной литературы анализируется структура христианской Церкви и место, которое занимала Херсонская кафедра в течение VI-X вв. Сделана попытка установить состав и численность херсонского духовенства в раннее средневековье. Значительное внимание уделяется описанию и классификации культовых архитектурных памятников и рассмотрению особенностей реконструкции основных типов сакральной христианской архитектуры. Учитывая литургические особенности храмов и данные письменных и археологических источников Херсона, рассматривается ранневизантийское богослужение в храме и под открытым небом. В работе отдельно исследованы культы святых мощей, вторичных реликвий и святых мучеников в Херсоне, а также на примере херсонских материалов выделены отличия мемориального и мартирального культов. Подтвержден тезис, о связи функции и формы культовых сооружений: для отправления евхаристического культа возводились базиликальные храмы, а для мемориев, мартириев и крещален избирался преимущественно центрический тип здания. Однако в течение VIII-IX вв. постепенно исчезло изначально строгое функциональное разделение, что проявилось в постройке дополнительных помещений, в основном в восточной части храма. Это позволило проводить в одном здании весь комплекс христианских обрядов и ритуалов.

Значительное внимание уделяется богослужению под открытым небом и связанным с ним стациональным шествиям и процессиям с мощами. Эти формы богослужения и почитания святынь были характерны исключительно для раннесредневекового византийского богослужения.

С полной уверенностью можно говорить о полноценности и самодостаточности литургической жизни в рамках городского пространства, что достигалось благодаря наличию епископской кафедры, храмовой инфраструктуры, согласию церковной и светской власти, прямым доказательством чего стало активное строительство культовых сооружений во второй половине VI-VII вв, участии в возрождении почитания местных святынь, святых мучеников и т. д. Благодаря моделированию в исследовании представлен принцип наглядности, что позволят лучше представить храмы и церкви, которые составляли единое богослужебное пространство города. При содействии высокопоставленных иерархов христианской Церкви в Херсоне уже с VI в. складывается своя легендарная история, включившая предания о местных мучениках и святых. В то же время распространяются культы святых, проникших сюда из других регионов империи. В религиозную жизнь прочно входит паломничество, а сам город превращается в его центр. К X в. христианская Церковь окончательно приняла форму одного из общественных институтов Византийской империи и прочно вошла во все сферы жизни херсонского общества.

Ключевые слова: Византия, Церковь, Херсон, Литургия, таинство, культ, сакральная архитектура.

Latisheva O. V. Christian Church and Religious Life in Byzantium Kherson (VI - X centuries). – Manuscript.

Thesis to obtaining a scientific degree of a Candidate of Historical Sciences, Speciality 07.00.02 – World history. – V. N. Karazin Kharkiv National University. – Kharkiv, 2009.

In the dissertation on the basis of studying a wide complex of sources and the scientific literature the Christian Church and religious life of Byzantium Kherson VI-X centuries are analyzed. It is fulfilled the historiographical review of studying basic problems of this period in the history of Kherson. The structure of christian Church and the place which was occupied by the Kherson department during the VI - X centuries are defined in the thesis. A social structure and quantity of the Kherson clergy in early dark ages is determined. Special attention is spared to the description and classification of buildings for public worship and to the main features of reconstruction of basic types of sacral architecture. The early Byzantine rite in a temple and outdoors is examined, according to liturgical features of temples and writing materials of archaeological sources of Kherson. The cults of holy relicts, secondary relicts and sainted martyrs in Kherson are separately investigated in the work. On the example of Kherson's materials the differences between memorial and martyrism cults are marked out.

Considerable attention is payed to features and specific of liturgical rites of Kherson on the example of the office of Baptism, Chrismation, office of consecration of myrth oil and water, and obsequial rites.

Keywords: Byzantium, Church, Kherson, Liturgy, mystery, cult, sacral architecture.

ЛАТИШЕВА Олександра Володимирівна
ХРИСТИЯНСЬКА ЦЕРКВА ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ
У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ ХЕРСОНІ (VI – X СТ.)
Спеціальність — 07.00.02 — всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Відповідальний за випуск: доктор історичних наук, професор

СОРОЧАН Сергій Борисович

Підписано до друку 08.04.2009 р. Формат 60×90/16

Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк.. 0,9

Тираж 100. Зам. 14

ФОП Наволокіна І. О.

Свідоцтво Є № 834702 від 01. 01. 2009 р.
м. Харків, вул. Ф. Єнгельса, 29 Б, оф. 604.
758-95-51, 757-47-55